

دانشنامه زبان و ادب فارسی

جلد دوم

چاپ اول: ۱۳۸۶

تعداد: ۳۰۰۰ نسخه

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: فرهنگستان زبان و ادب فارسی
چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
همه حقوق برای فرهنگستان زبان و ادب فارسی محفوظ است
ناشر: فرهنگستان زبان و ادب فارسی

تهران، خیابان ولیعصر، خیابان پانزدهم شرقی، شماره ۱۳۶، تلفن: ۸۰۲۲۲۱۲۳۹۳، صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۶۳۹۴

قیمت: ۱۵۰,۰۰۰ ریال

سعادت، اسماعیل، ۱۳۰۳ -
دانشنامه زبان و ادب فارسی / به سرپرستی اسماعیل سعادت .
تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۶ .
ج . ۲، ۲۸×۲۲، ۱۰ م .
(دوره): 964-7531-26-5، 1200000 ریال (ج ۱)، 964-7531-40-0، 1000000 ریال (ج ۲)، 964-7531-62-1
فایا
صفحه عنوان به انگلیسی: Esmā'il Sa'adat, Encyclopaedia of Persian Language and Literature
ج . ۲ (چاپ اول: ۱۳۸۶) (فایا)
ج . ۱، ۱، آب - برزویه، ج . ۲، برنلق خمندی - سیرینی نویی -
ادبیات فارسی - دایرةالمعارفها،
دایرةالمعارفها و واژه‌نامهها
فرهنگستان زبان و ادب فارسی
۲ / ۷ ص / PIR 3321 /
۸ / ۱۳
م ۸۴-۱۶۶۸۱

ISBN 964-7531-62-1 (vol.2)

ISBN 964-7531-26-5 (set)

شابک ۱-۶۲-۷۵۳۱-۹۶۴ (ج ۲)

شابک ۵-۲۶-۷۵۳۱-۹۶۴ (دوره)

Leiden, 2000; Massignon, L., «Al-Tirmidhī Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Ali b. Husain», *First Encyclopaedia of Islam VIII*, Leiden, 1993; Radtke, Bernd and John O'Kane, *The Concept of Sainthood in Early Islamic Mysticism*, London, 1996.

علی اشرف امامی

تَرْحِيف نَك: زِحَاف

تُزوکاتِ تیموری. کتابی منسوب به امیر تیمور گورکانی (متوفی ۸۰۷ ق) در شرح و افکار و عقاید تیمور و وقایع تاریخی دوران حکومت او، تحریر شخصی به نام ابوطالب حسینی تربتی (مینوی، ص ۳). تزوکات، به معنی بنیانها و تأسیسات و طرحها و تعبیهها (همانجا)، در حقیقت، عنوان بخش دوم کتابی به نام واقعات تیموری، تحریر همین مؤلف است که عنوان بخش اول آن ملفوظات یا ملفوظات تیموری است. ولی گاه مجموع دو بخش تزوکات تیموری خوانده می شود. ابوطالب حسینی تربتی ادعا می کند که اصل این کتاب را، که به زبان ترکی جغتایی و نوشته امیر تیمور بوده است، در کتابخانه جعفرپاشا، حاکم یمن، یافته و سپس آن را به فارسی ترجمه کرده است (براون، ج ۳، ص ۲۴۴؛ مینوی، ص ۴). اگر این ادعا درست باشد، و تألیف آن پیش از ۸۰۷ ق (مرگ تیمور) صورت گرفته باشد، «باید آن را یکی از اولین آثار منتشر بسیار مهم به زبان ترکی جغتایی دانست» (صفا، ج ۴، ص ۱۴۶، حاشیه ۱). اما اصل ترکی این کتاب هرگز پیدا نشده و جز ابوطالب حسینی منبع دیگری از آن خبر نداده است. همین امر و نیز اغلاط تاریخی متعدد آن (مینوی، همانجا) سبب تردید در صحت انتساب این اثر به امیر تیمور شده است. برخی بر آن اند که ابوطالب حسینی تزوکات را براساس تاریخهایی مانند ظفرنامه* شرف الدین علی یزدی و ظفرنامه شامی*، تألیف نظام الدین شامی، جعل کرده و نگارش آن را به تیمور نسبت داده است (نک: ریو، ج I، ص 178؛ اته، ص ۲۸۹؛ براون، همانجا؛ مینوی، همانجا؛ بهار، ج ۳، ص ۱۹۰). ویلیام دیوی^۱ (ص XVII-XXIV)، که این کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده، در نامه ای دلایلی بر صحت انتساب آن به امیر تیمور اقامه کرده است؛ اما، مینوی (ص ۸-۷) نوشته است که دلایل او مبتنی بر هیچ سند تاریخی معتبری نیست و بطلان انتساب کتاب به امیر تیمور را مسلم دانسته است. در مقدمه کتاب دیگری به نام ملفوفات صاحبقرانی، تألیف افضل بخاری، آمده است که چون ابوطالب

شرعی به شیوه ای عرفانی تأویل شده است؛ ۶. «بدوشان ابی عبدالله»، که عثمان یحیی آن را در آغاز کتاب ختم الاولیاء آورده است. عطار در تذکرة الاولیاء* از هر دو کتاب بهره فراوان برده است. همچنین ابن عربی در فتوحات مکیه (ج ۱۲، ص ۲۶۴) به پرسشهای ترمذی در ختم الاولیاء پاسخ داده است؛ ۷. بیان الفرق بین الصدر والقلب والنفود واللّب (نک: منابع پایانی)؛ ۸. ریاضة النفس، که نخستین بار به اهتمام آربری و عبدالقادر چاپ شده است (قاهره، ۱۹۴۷ م). این کتاب دانشنامه مختصری است که مسائل طریقت را بررسی می کند؛ ۹. منازل القربة (نک: همانجا) که با توجه به منزلت قرب به خدا در تصوّف اهمّیت فراوانی دارد. دومین پرسش ترمذی در کتاب ختم الاولیاء درباره جایگاه اهل قرب است که ابن عربی بدان پاسخ داده است؛ ۱۰. غورالامور (نک: همانجا)، که در توضیح سی و سه مسئله از جمله مطالب مهم بیان جنود عقل و جنود ابلیس و تفاسیر حروف مقطّعة قرآن است؛ ۱۱. کتاب الفروق، که نسخه خطی آن در کتابخانه ملی پاریس موجود است. ماسینیون درباره این کتاب می گوید: «اثر خارق العاده اش، کتاب الفروق، سعی در نشان دادن این معنی دارد که هیچ مترادف حقیقی وجود ندارد (که عقیده ای کم و بیش معتزلی است)» (ص 797).

منابع: علاوه بر قرآن کریم؛ ابن حجر عسقلانی، حافظ شهاب الدین، لسان المیزان، بیروت، بی تا؛ ابن عربی، محیی الدین، الفتوحات المکیة، بیروت، بی تا؛ ترمذی، ابو عبدالله محمد بن علی، اثبات العلیل، به کوشش خالد زهری، رباط، ۱۹۹۸ م؛ همو، الامثال من الکتاب والسنة، به کوشش سالم مصطفی بدری، بیروت، ۲۰۰۳ م؛ همو، بیان الفرق بین الصدر والقلب والنفود واللّب، به کوشش نقولاهیر، بیروت، ۱۹۹۲ م؛ همو، ختم الاولیاء، به کوشش عثمان یحیی، بیروت، بی تا؛ همو، ریاضة النفس، به کوشش احمد عبدالرحیم السایح و احمد عبده عوض، قاهره، ۲۰۰۱ م؛ همو، غورالامور، به کوشش احمد عبدالرحیم السایح و احمد عبده عوض، قاهره، ۲۰۰۲ م؛ همو، منازل القربة، به کوشش خالد زهری، رباط، ۱۴۲۳ ق/۲۰۰۱ م؛ همو، نوادر الاصول، به کوشش مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، ۱۴۱۳ ق/۱۹۹۲ م؛ زرین کوب، عبدالحسین، جستجو در تصوّف ایران، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۹ ش؛ زهری، خالد، «مقدمه»، نک: ترمذی، اثبات العلیل؛ سبکی، تاج الدین ابونصر عبدالوهاب، طبقات الشافعیة الکبری، بیروت، ۱۳۸۳ ق/۱۹۶۴ م؛ عثمان یحیی، «مقدمه»، نک: ترمذی، ختم الاولیاء؛ عطار نیشابوری، فریدالدین، تذکرة الاولیاء، به کوشش ریسنولد آلن نیکلسون، به کوشش ع. روح بخشان، تهران، ۱۳۷۹ ش؛ هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی، کشف المحجوب، به کوشش ژوکوفسکی، تهران، ۱۳۷۸ ش؛

Marquet, Yves, «Al-Tirmidhī, 'AbdAllāh Muḥammad b. 'Ali al-Hakīm», *The Encyclopaedia of Islam X*,

1. William Davy

ترمذی. ابو عبدالله محمد بن علی بن الحسن، معروف به حکیم ترمذی، صوفی متفکر و عارف محدث. احتمالاً در نخستین دهه قرن سوم ق، یا بین سالهای ۲۰۵ تا ۲۱۵ ق (مارکه، ج X، ص 544؛ راتکه و اوکین، ص 19)، در ترمذ به دنیا آمد. احتمالاً نخستین استاد او پدرش، علی بن حسن ترمذی، بود که ترمذی از او بیش از هر کس دیگر نقل روایت کرده است (همان جا؛ سُبکی، ج ۲، ص ۲۰).

ترمذی در بیست و هفت سالگی به حج رفت. در زمان اقامت در مکه حالی روحانی به او دست داد که او را متحول کرد (نک: ترمذی، ختم الاولیاء، ص ۱۵). او پس از بازگشت از حج به حفظ قرآن و گوشه گیری از دنیا پرداخت، و مریدانی پیدا کرد. حکیم ترمذی در حدود نود سال عمر کرد (ابن حجر عسقلانی، ج ۵، ص ۳۰۵) و به احتمال قوی بین سالهای ۲۹۵ و ۳۰۰ ق، درگذشت (راتکه و اوکین، همان جا؛ همچنین نک: عثمان یحیی، ص ۹).

عقاید و تعالیم: احاطه حکیم ترمذی بر همه معارف اسلامی، از تفسیر و حدیث، کلام، فقه و عرفان، او را شخصیتی جامع در تاریخ تفکر اسلامی معرفی کرده است. میان نگرش ترمذی و دیدگاه اهل تشیع نسبت به احکام شریعت، به خصوص از جهت اهتمام او به مسئله ولایت، مشابهت بسیار وجود دارد. در واقع عنوان «حکیم الاولیاء» در مورد او نشان می دهد که حکمت او با ولایت توأم است. عالی ترین علم، به تعبیر او، حکمت حکمت است (ترمذی، همان، ص ۳۴۸). حکمت حکمت را در همه جا و به همه کس نمی توان بازگو کرد. بسیاری از تعابیر قرآن، از جمله تعبیر «عُرْوَةُ الْوُثْقَى» (بقره، ۲۵۶)، مصداق آن است. اصول حکمت شامل علم آغاز زمان (علم البدء) و علم احکام سرنوشت (علم المقادیر)، علم میثاق و علم حروف است. این علوم در میان بزرگان اولیاء ظاهر می شود و تنها آنهایی که از ولایت حظی دارند این علوم را از آن بزرگان دریافت می کنند (ترمذی، همان، ص ۳۶۲).

اوج نوآوری ترمذی در مبحث ولایت به موضوع ختم ولایت منتهی می شود. او اصطلاح «خاتم» را، علاوه بر نبوت، بر ولایت نیز اطلاق می کند. به گفته او، پس از رحلت نبی اکرم (ص)، در میان امت، چهل صدیق از اهل بیت پیامبر (ص)، که زمین به وجود آنها قائم است، ظاهر می شوند. هر گاه یک تن از آنها بمیرد، تن دیگری جای او می آید تا آنکه عددشان منقرض شود و هنگام زوال دنیا فرا رسد. در آن زمان خداوند ولیی از اولیاء را به مقام قرب خاص خود می رساند و او را به خاتم ولایت مخصوص می کند تا در قیامت حجت خدا بر سایر اولیا باشد. این ولی سید الاولیاء است، همان گونه که محمد (ص)

سید الانبیاء (ع) است (همان، ص ۳۴۵).

تأثیر ترمذی در تصوف: اقوال ترمذی در باب اطوار و احوال قلب نزد صوفیه تأثیر عمده ای داشت. او بررسی جامعی در باب وجدان و شعور ارائه کرده است که، پس از او، اساس آراء و تعالیم صوفیانی چون امام محمد غزالی* و نجم الدین کبری* شده است (زرین کوب، ص ۵۴). شیخ عمار یاسر بدلیسی (متوفی ۵۹۵ ق)، در کتاب بهجة الطائفه خود، از کتاب ختم الاولیاء (یا ختم الولاية) حکیم ترمذی بهره فراوان برده است (عثمان یحیی، ص ۹۷، ۴۷۰، ۴۷۱). همچنین غزالی از کتاب الاکیاس والمغترّون او در ربع ثالث احیاء علوم الدین فراوان استفاده کرده است (همان، ص ۳۸؛ زرین کوب، ص ۵۳). شواهدی نیز از اقتباس غزالی از دیگر کتب و رسائل ترمذی وجود دارد (زهری، «مقدمه»، ص ۲۸-۳۰). ابن عربی* نیز در مسئله ولایت یا پاره ای مسائل دیگر به آثار او رجوع کرده است. از جمله بعضی از مسائل ختم الاولیاء را در فتوحات مکیه*، فصوص الحکم* و کتاب دیگری به نام الجواب المستقیم عمّاسأل عنها الترمذی الحکیم، پاسخ داده است (زرین کوب، ص ۵۳). به گفته زرین کوب (همان جا) ابن قیّم جوزی نیز فقراتی از کتاب الفروق ترمذی را در کتاب الروح خود نقل کرده است.

کتاب الغنیة شیخ عبدالقادر گیلانی (متوفی ۵۶۱ ق) نیز نشانی از تأثیر ترمذی در خود دارد (مارکه، ج X، ص 546). تأثیر افکار ترمذی در طریقه شاذلیّه هم در کتاب لطائف المنن عطاء الله اسکندرانی مشهود است (عثمان یحیی، ص ۹۶).

از حیث پیروی عملی از طریقت وی هم باید گفت که فرقه حکیمیان در بلخ و ترمذ به او اقتدا می کردند و تعالیم او به اهتمام شاگردش، ابوبکر وراق، که او را مؤدّب الاولیاء خوانده اند، تبلیغ و ترویج می شد (هجویری، ص ۱۷۷؛ عطّار نیشابوری، ص ۵۵۴).

مهم ترین آثار ترمذی که تأثیر بسزایی در ادبیات عرفانی به جای گذاشت عبارت است از: ۱. رساله سیرة الاولیاء که شهرت آن بیشتر به سبب موضوع ختم ولایت است، و این موضوع به حدی اهمیت یافت که کتاب به ختم الولاية یا ختم الاولیاء مشهور و به همین نام چاپ شد؛ ۲. ادب النفس، تحقیق آربری و علی حسن عبدالقادر (قاهره، ۱۹۴۷ م)، شامل مجموعه ای از پرسشها درباره عرفان و خصوصاً در معنی «یقین»؛ ۳. الاکیاس والمغترّون، تحقیق احمد عبدالرحیم السّائح (قاهره، ۱۹۹۰ م)، که در احیاء العلوم مورد استفاده غزالی قرار گرفته است؛ ۴. الامثال من الکتاب والسنة (نک: منابع پایانی)؛ ۵. اثبات العلل (نک: همان جا) که در آن، ضمن بیان علّت احکام، تکالیف